

Jó ideje tartja magát Magyarországon az a nézet, hogy Karl May a mi Xántus Jánosunkról mintázta Winnetou fehér barátját, Old Shatterhandet. Gyakran vitán felül álló, bizonyított tényként hivatkoznak erre az elméletre. Vizsgáljuk

12 Főzy Vilma

XÁNTUS JÁNOS VOLT- E OLD SHATTERHAND?

meg kicsit közelebről, hogy honnan származik ez az elképzelés, és mennyire igazolható – vagy éppen cáfolható.

Úgy tűnik, hogy a legenda forrása Németh Imre 1959-ben kiadott if-

júsági regénye: *A Bíbor-tenger partján. Xántus János életregénye*. A szerző folyamatosan idéz Xántus leveleiből, és ezek köré építi a sok fikciós elemet tartalmazó történetét, miközben e két réteg nem válik el világosan az olvasó számára. A könyv 1963-ban német fordításban is megjelent, és fölkellette Manfred Hecker Karl May-kutató érdeklődését. Akkoriban sokat foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy May vajon járt-e Amerikában a művei megírása előtt, és ha nem, honnét szerezte ismereteit. Hecker egy 1968-ban megjelent rövid cikkében éppen a fent említett könyv alapján az egyik lehetséges forrásként Xántus Jánost jelöli meg.¹ Hasonlóságokra mutat rá Xántus Németh által megrajzolt alakja, kalandjai és a *Winnetou* első részeiben megjelenő Old Shatterhand között. Ilyenként említi, hogy mindkét szereplő politikai okokból menekült hazájából, majd vasúti földmérőként, térképrajzolóként dolgozott. (Ez Xántusra is igaz, azonban messze nem olyan sokáig és főként nem olyan körülmények között végezte ezt a munkát, mint ahogy az a regényben szerepel.) Mindketten remek vadászként tűnnek föl, és barátságot kötnek egy fiatal indiánnal. Mindketten kiemelkednek környezetükből kiváló testi és szellemi adottságaik révén, és rokonszenvvel viseltetnek az indiánok iránt. Mindkét könyvben szerepelnek rövid, de hasonló részletek, mint például egy bölényvadászat leírása, vagy a vasútépítők és az őslakók vitája, de ilyen a tolmács figurája is. Azt is fölveti, hogy a helyszínek leírása valós megfigyeléseken alapulhat.

Föltételezte, hogy May talán ismerhette Xántus írásait, bár első tájékozódása az Országos Széchényi Könyvtárnál a németül megjelent műveiről nem igazolta ezt. A cikk tulajdonképpen egy problémafelvetés, és további kutatásokra serkentene abban a reményben, hogy eddig ismeretlen források bukkanhatnak föl az elképzelést igazolandó.

Azonban, mint azt egy későbbi, 1979-ben megjelent, és lentebb részletezendő cikkéből² megtudjuk, amikor sikerült elolvasnia Xántus kaliforniai utazásáról írott könyvének németül megjelent részletét, nyomát sem találta ezeknek az egyezéseknek. Kutatásba kezdett. Megpróbálta fölvenni

a kapcsolatot Némethtel, hogy tisztázza vele, mire alapozta a könyvében leírtakat. A többedszerre is válasz nélkül maradt kísérletek végére Németh halála tett pontot. A cikkből megtudjuk, hogy levelezést folytatott Sándor István néprajzkutatóval is, a Xántusról 1970-ben megjelent, tudományos igényű könyv szerzőjével.³ Sándor arról informálta őt, hogy Németh Imrével az 1952–1953-as években beszéltek a készülő regényről. Úgy látszik, már akkor fölmerült az ötlet, hogy az író Xántusból vadnyugati hőst faragna, de Sándor kifejezetten lebeszélte ennek az erőltetéséről, mivel azt semmiféle utalás, bizonyíték nem támasztja alá. Németh azonban nem fogadta meg a tanácsát, és regényében egy olyan Xántust rajzolt meg, aki sok vonásában emlékeztet May hősére. Egyes tulajdonságokat, történéseket a valósághoz képest fölnagyított, másokat teljesen figyelmen kívül hagyott. Ráadásul éppen ezeknek a Kansasban játszódó történeteknek jó részét Xántusnak olyan levelei ihlették, amelyekről ma már tudjuk, hogy pusztán kitalációk, pontosabban más könyvekből vett, időnként szó szerinti fordítások. A kansasi földmérő expedíció leírása, amelynek részleteit hosszú időn keresztül osztotta meg a magyar hírlapolvasókkal, és amely a regény egyik hangsúlyos (és Hecker figyelmét fölkeltség) része, zömében Fort Riley-beli tartózkodása idején született, olvasmányok alapján. Így érthető, hogy Hecker miért talált valóságos helyszíneket Némethnek Xántus leveleire is alapozó könyvében, ami számára megerősítette annak hitelességét.

Az 1968-as német cikk nyomán az 1970-es években kezdett el Magyarországon is terjedni a Xántust Old Shatterhanddel azonosító szemlélet, elsősorban Franz Rimmel erdélyi német nyelvű újságíró publikációi és az *Über alle sieben Meere* című, 1978-ban Bukarestben megjelent Xántus-életrajza alapján. A könyvben található öt világotutató életrajzából az egyik Xántusé: *Weisser Skalp und Friedenspfeife. Johan Xantus und die Neue Welt*. Írásában „angol forrásokra” és egy May és Xántus közötti állítólagos levelezésre hivatkozik, de ezeket a forrásokat nem nevezi meg. Körülbelül ugyanebben az időben, 1975-ben jelent meg Hans Peter Rullmann újságcikke is egy német lapban, azt állítva, hogy May olvasta Xántus németül megjelent írásait, és róla mintázta regényalakját. Rullmann főként kelet-európai témákkal foglalkozó német újságíró volt, aki elsősorban a Spiegelben publikált, és valószínűleg ismerhette Rimmel írásait. Cikkére meglehetősen hevesen és hosszan reagált Hecker.⁴ Fölülbírálva saját korábbi elképzelését, megvizsgálta, hogy mit olvashatott May Xántustól. May könyvtárának katalógusából kitetszik, hogy abban, néhány elenyésző kivételtől eltekintve, kizárólag német nyelvű művek találhatók. Xántus kaliforniai könyvéből mindössze egy tízoldalnyi részlet jelent meg németül 1861-ben, Hunfalvy János fordításában.⁵ Ezt elvileg olvashatta, mivel az ezt

tartalmazó gyűjteményes kötet megtalálható volt könyvtárában, de ebben nincsenek olyan részletek, amelyek forrásul szolgálhattak volna regényeihez. Ezen kívül egy zoológiai lapban megjelent, bölényekről szóló cikket olvashattott még tőle németül. Hecker ebben az írásában határozottan kijelenti, hogy bár korábban éppen ő maga vetette föl ezt az ötletet, meggyőződött róla, hogy Xántus nem lehetett May ihletője.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Xántus mind hazaküldött és később kötetben kiadott leveleiben, mind pedig kaliforniai könyvében igen bőségesen merített más írók műveiből, azokat saját élményeként, tapasztalataként feltüntetve. Csak találgatni lehet, hogy mi készítette őt erre; valószínűleg az állandó pénzhiány és egzisztenciális sikertelenségeinek elfedése motiválta. A leveleket eleinte csupán a családjának szánta, és így valószínűleg nem érezte nagy bűnnek a lódtításokat (ezt a körülményt egyébként Németh is fölemlíti regényében), és csak a nagy érdeklődésre való tekintettel egyezett bele a publikálásukba. Annak ellenére, hogy amerikai tartózkodásának évtizede alatt nagyon jelentős természetrajzi gyűjtőmunkát végzett mind az amerikai Smithsonian Intézet, mind pedig a magyar Nemzeti Múzeum számára, a megélhetéséhez és munkájához szükséges anyagiakat csak nagyon nehezen tudta biztosítani, és bevételeinek egyik soványka forrása volt a hazaküldött és újságokban közölt leveleiért kapott honorárium. Izgalmasnak kellett hát lenniük.

Henry Miller Madden amerikai Kalifornia-kutató egy teljes könyvet szentelt hősünknek,⁶ amelynek az egyik fejezetében azt mutatja be, hogy Xántus mely szerzőktől vette át írásainak egy részét. Forrásként elsősorban W. H. Emory, R. B. Marcy és L. Sitgreaves műveit azonosította be. Kimutatja, hogy Xántus a szövegek átvételekor hogyan változtatott meg neveket, helyszíneket, másolt le saját kezűleg és datált máshová illusztrációkat. Elég hosszú ezeknek a sora. Azonban ezek az angol nyelvű könyvek nem találhatóak meg May könyvtárában, aki láthatólag nem is olvasott angolul, így elvethető az a lehetőség, hogy közös forrást használhattak volna.

Napjainkig jelennek meg tucatjával olyan újságcikkek, amelyek kész tényként kezelik ezt az azonosságot, időnként a *fake news* „szabályainak” megfelelően alaposan ki is színezzé a történetet, olyan hitelesítő részletekkel tarkítva, amelyek teljes mértékben a fantázia világába tartoznak. Nem egy szerző kijelenti, hogy ő maga is látta Maynak Xántushoz írott levelét a Karl May Museumban (ahol ez nem található meg), sőt idéz is annak tartalmából. Többen tudni vélik, hogy May, olvasván (magyar nyelvű? vagy angolul megjelent, kifejezetten biológiai jellegű?) műveit, rajongója, barátja lett Xántusnak, és személyesen is fölkereste őt. Megtudhatjuk azt is, hogy Xántus hosszan élt az indiánok között, beszélte a nyelvüket, sőt indián leszármazottai is vannak. Xántus valóban találkozott indián törzsekkel a határvidéki

katonai szolgálata alatt, de soha nem került közelebbi kapcsolatba velük. Abban az időben még nem volt fizetőképes kereslet a néprajzi tárgyakra, így azok gyűjtésére – néhány saját célra szolgáló kivételtől eltekintve – Xántus nem is fordított figyelmet. Szorosabb kapcsolat látszatát kelthette azonban például az általa közölt „komancs” szótár, ami valójában a Marcy által publikált vicsita szöszedet, vagy azok az indiánokat ábrázoló rajzok, amelyeket szintén az ő könyvéből másolt ki.

15

A legenda tehát terjedt. Ezen az ösvényen jár Molnár János Miklós *Old Shatterhand nyomában* című, 1990-ben megjelent ifjúsági regénye is.

Feltétlenül szólnunk kell a Xántus Gábor által 2006-ban készített dokumentumfilmről (*Magyar volt-e Old Shatterhand?*), amely bejárja Xántusnak az amerikai kontinensen átvezető útvonalát, és a címben fölített kérdésre is megpróbál választ találni. A film bőven idéz Xántus írásaiból, például azt a történetet, amikor egy fa tövében palackot ásnak el az általa vezetett expedíció résztvevőinek nevével. Eltekintve attól, hogy Xántus soha nem vezetett semmilyen expedíciót (mindig egyedül dolgozott), a történet szóról szóra megegyezik Marcy 1852-es expedíciójának leírásával, csupán a neveket különböztetik meg.

A filmrendező egy interjúban visszaemlékezik arra, hogy gyermekkorában meglátogatta családjukat Rimmel, és „kétséget kizáróan tárta elő több évtizedes kutatásainak konklúzióját, miszerint Old Shatterhand alakját Karl May Xántus Jánosról mintázta”.⁷ Ez a közlés inspirálta a film elkészítésére, amelyben meginterjúvolják a fő szakértőnek számító Rimmelt is. Aki ezúttal sokkal óvatosabban fogalmaz, „sok egyezést” lát, és „valószínűnek tartja”, hogy a két férfi testi adottságai és kalandos élete nem véletlenül hasonlítanak egymásra. A film végül nem állít és nem cáfol semmit, nyitva hagyja a kérdést, megemlítve, hogy kétséget kizáró igazolást nem sikerült találni.

A gyakran emlegetett bizonyítékok között szerepel egy állítólagos levél, amelyben May Xántus engedélyt kért arra, hogy személyét fölhasználja mintául. Ez a levél azonban, úgy tűnik, nem létezik. Az ősforrás talán Rimmel lehet, de az nem derül ki, hogy ő honnan vette ezt az információt (olyan, közelebből meg nem nevezett „angol forrásokkal” együtt, amelyek sehol máshol nem bukkannak föl). Egyes hivatkozások szerint a levél Xántus hagyatékában található, de sem Sándor István, sem a legújabb Xántus-könyv szerzője,⁸ Gyarmati János nem találkozott vele, pedig mindketten igen alaposan átnézték a teljes iratanyagot. Más források szerint a levelet a Drezda melletti Radebeulban lévő Karl May Museumban őrzik. Itt azonban szintén nem tudnak róla, sem pedig kettejük bármiféle kapcsolatáról, mint ez a múzeum munkatársával, Robin Leipolddal folytatott levelezéséből kiderült. Soha senki nem közölte ennek a levélnek a másolatát, fényképét, leltári

számát, vagy bármilyen ellenőrizhető, pontos lelőhelyét. Pedig ha létezne, valószínűleg már számos publikáció jelent volna meg róla.

Izgalmas lelet egy, a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeumban található puska. Egy Old Shatterhand regénybeli fegyveréhez 16 hasonló Henry-karabélyról van szó, és ennek a zárlemezőre a John Xántus nevet vésték. A puska kalandos körülmények között érkezett a múzeumba, Gödöllőn találták egy építkezés során. Az tudható, hogy Xántus leszármazottai 1919-ben ide menekültek Temesvárról, a fegyver valószínűleg akkor kerülhetett a földre, ahonnan meglehetősen rossz állapotban ásták ki. Szabó Péter fegyverszakértő – aki a filmben is nyilatkozik – alaposan megvizsgálta a karabélyt, és arra a következtetésre jutott, hogy az minden bizonnyal Xántus tulajdonát képezhette, de semmi olyan körülmény nem merült föl, amely a regényhőshöz kötné, hiszen ilyen fegyvert akkoriban bárki vásárolhatott. Xántus puskája ugyan szériagyártás előtti korai darabnak látszik, de ebből semmilyen következtetést nem lehet levonni.⁹

A fentiek alapján kizárható, hogy May jól (vagy egyáltalán) ismerte volna Xántus személyét, munkásságát, kalandos életét, és ez ihlette volna főhőse megformálására. May csak németül olvasott, Xántus írásai közül gyakorlatilag semmi nem jelent meg ezen a nyelven, csupán a korábban említett tízoldalnyi részlet a kaliforniai könyvből. Az azonosságot hirdető cikkekben, könyvekben sehol nem található konkrét, visszakereshető források az állítás igazolására. Sem Xántus, sem May hagyatékában nincsen nyoma annak, hogy bármiféle kapcsolat lett volna közöttük, ezt mindkét személy életét, munkásságát jól ismerő kutatók megerősítették. A köztük folyó állítólagos levelezést valójában senki nem látta, az a hivatkozott helyeken nem található meg. Egyetlen írás sem veti össze Xántus eredeti szövegeit May vonatkozó részleteivel, ezekre mindig csak általános utalás történik, a források megjelenése nélkül. Ahol egyáltalán valamilyen hasonlóságot látni, az Németh könyvből származik, aki azonban számos kitalált és tudatosan ilyenre alakított elemmel tarkította történetét.

Az, hogy egy, az írói szabadságot a legtágabban értelmező ifjúsági regény a német író könyveire emlékeztető részleteket tartalmaz, inkább arra utal, hogy a *Winnetout* ismerő Németh volt az, aki művében szándékosan formálta Xántust egy Old Shatterhandre hasonlító vadnyugati hőssé, mintsem fordítva. Erre neki – May-jal ellentétben – módja, és Sándor István közlése szerint szándéka is volt. Hecker pedig erre a regényes életrajzra hiteles forrásként csodálkozott rá, és elindította (majd később ő maga meg is cáfolta) azt a történetet, amely ma is széles körben hirdeti Xántus ilyenfajta dicsőségét. Aki, tegyük hozzá, nincsen erre rászorulva, hiszen saját jogon is van mivel büszkélkednie.

Lehet, hogy szegényebbek lettünk egy legendával, de gazdagabbak egy igazsággal.

- ¹ Manfred HECKER, *Karl May und János Xantus*, Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft Karl-May-Biographie, 22 (1968) 425–427.
- ² Manfred HECKER, *Janos Xantus und Karl May oder Auf der Spur einer Zeitungssente*, Mitteilungen der Karl-May-Gesellschaft, 41 (1979) 38–44, és 42 (1979), 42–46.
- ³ SÁNDOR István, *Xántus János*, Bp., Magvető, 1970.
- ⁴ HECKER, *Janos Xantus und Karl May oder Auf der Spur einer Zeitungssente...*, i. m.
- ⁵ JOHANN XANTUS, *Reise durch die Kalifornische Halbinsel, 1858*, Petermanns Mitteilungen, 1861, 133–143.
- ⁶ Henry Miller MADDEN, *Xántus: Hungarian Naturalist in the Pioneer West*, Linz, 1949
- ⁷ SZEDERKÉNYI Olga, *Rablóból pandúr*, Hévíz, 2012/3, 48.
- ⁸ GYARMATI János, *A gyűjtés rabszolgája: A múzeumalapító Xántus János és az osztrák-magyar kelet-ázsiai expedíció*, Bp., Néprajzi Múzeum, 2020
- ⁹ SZABÓ Péter, *Egy újabb Xántus-relikvia: Old Shatterhand Henry-karabélyá*, Arrabona, 1997/1–2, 66–71.

17

Új Forrás 2023/5 – Főzty Vilma: Xántus János volt-e Old Shatterhand?

